

О.П. Машевський

СХІДНА КРИЗА 1894–1897 рр. І РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКИЙ СОЮЗ

Східна криза 1894–1897 рр., викликана насиллям султанського режиму щодо вірмен Османської імперії, мала важливий вплив на розвиток міжнародних, зокрема міжсоюзницьких, відносин. Варто наголосити, що важливість подій, які розгорнулися на Сході у вищезгаданий період, зумовлювалась тим, що це була перша масштабна міжнародна криза після кардинальної зміни геополітичної ситуації на Близькому Сході, Європі та світі внаслідок створення російсько-французького альянсу (в результаті укладання угод між Парижем та Петербургом 27 серпня 1891 р. та у грудні 1893 р. – січні 1894 р.) на противагу німецько-австро-угорсько-італійському Троїстому союзу й відтак формування біполярної системи міжнародних відносин [Машевський 2010, 162–173]. Ця східна криза була випробуванням на міцність новоствореного союзу. Вона стала лакмусовим папером, що виявив як пріоритети союзницької взаємодії між Францією та Росією, так і суперечності між цими партнерами. Адже саме в політиці стосовно Османської імперії Росія та Франція мали, з одного боку, значні точки дотику, стимули для співпраці. Водночас на Сході були помітні суттєві розбіжності, суперечності між Петербургом та Парижем.

Надзвичайно важливими були ці події для Османської імперії, яка з кінця XVIII ст. стрімко послаблювалась і рятувалась від розпаду та розподілу між великими державами переважно завдяки гострим протиріччям між ними. Тому можливість подальшого збереження Османської імперії як суверенної держави в кінці XIX ст. залежала багато в чому від того, чи зможе османська дипломатія пристосуватись до нових геополітичних реалій.

Незважаючи на те що східній кризі 1894–1897 рр. присвячено низку істо-

ричних праць, тема політики російсько-французького союзу стосовно Османської імперії в цей період ще не була темою окремого всебічного та цілісного наукового історичного дослідження. Історики торкалися лише окремих аспектів цієї проблеми й до того ж, як правило, з різних, переважно діаметрально протилежних, позицій.

Французькі та російські дослідники кінця XIX – початку XX ст. акцентували увагу на тому, що російсько-французький союз відіграв стабілізуючу роль під час протистояння великих держав на Сході у 1890-х рр. і сприяв врегулюванню цієї кризи [Flourens 1894, Pinon 1908, Скальковский 1901].

Німецькі історики, зокрема А. Дігг у своїй праці «Вірменське питання», виданій напередодні Першої світової війни, навпаки, критично поставились до дій російсько-французького альянсу й наголошували, що підступна політика його членів, зрештою, спричинила те, що Османська імперія шукала захисту в Німеччині і відтак з кінця 1890-х рр. почала стрімко зближуватися з Берліном [Digg 1914, 109–124].

Британські історики XIX – поч. XX ст. досить критично сприймали дії Парижа та Петербурга, наголошуючи на тому, що саме вони зайняли проосманську позицію й завадили Великій Британії домогтися від султана припинити репресії вірменського населення [Phillipson, Buxton 1917].

Радянські історики 20-х – 30-х рр. XX ст. А. Попов, В. Хвостов, які вважали своїм головним завданням розвінчати політику царського самодержавства, також дуже критично висвітлювали дії Росії та Франції під час вищезгаданої кризи [Попов 1934; Хвостов 1934].

У працях радянських істориків другої половини XX ст. та сучасних російських істориків східна політика царської Росії та

її найближчої союзниці Франції на Сході подається у надто позитивному сенсі [Рыбаченок 1993; Саркисян 1972].

Сучасні західні історики більш об'єктивно змальовують процеси, які відбувались на Сході, як природний процес загострення суперечностей між провідними світовими імперіями, котрі всі прагнули до поширення свого впливу та посилення експансії [Golicz 2003; Hogenhuis-Seliverstoff 1997].

Турецькі історики другої половини ХХ ст. Й. Озверен та А. Кілік звертали увагу на те, що вигідне стратегічне географічне розташування Османської імперії, яке раніше традиційно давало їй геополітичні переваги, у ХІХ – на поч. ХХ ст. стало для неї фатальним чинником, оскільки загострення боротьби великих держав за контроль над ключовими позиціями у Східному Середземномор'ї, зокрема такими, як Чорноморські протоки та Єгипет (із Суецьким каналом), мало руйнівні наслідки для османської держави [Kilic 1959, Özveren 1997, 77–114].

Аналізуючи у лютому 1894 р. витоки так званого «вірменського питання» в Османській імперії, французький посол у Константинополі П. Камбон у листі до свого Міністерства закордонних справ процитував відвертий вислів турецького високопосадовця, сказаний за два роки до того: «Вірменського питання не існує, але ми його створимо» [Cambon – Casimir-Perier... 20 février 1894, 71]. Посилення гніту османської адміністрації та землевласників у гірській місцевості Сасун викликало на початку 1894 р. стрімке зростання національно-визвольного руху вірменського населення в Західній Анатолії. Він був у серпні 1894 р. надзвичайно жорстоко придушений за наказом султана курдською іррегулярною кіннотою «хамідіє», внаслідок чого загинуло кілька тисяч вірмен [Арутюнян, 1959, 83; Шмелева, 2004, 162].

Вірменська територія, яка входила до складу Османської імперії, була дуже важливою для великих держав з огляду на її стратегічне розташування. Адже, за твердженням вищезгаданого французького дипломата, автомагістраль, яка проходила цими теренами, сполучала Середземне море з басейном Євфрату й далі Перською затокою [Cambon – Casimir-Perier... 20 février 1894, 71].

Найактивнішу політику щодо «вірменського питання» проводила на початку кризи Велика Британія. Вона усвідомлювала, що Вірменія була для неї стратегічно важливою, як частина сухопутного шляху до Індії. Британський уряд, крім того, перебував під значним тиском громадської думки своєї країни, яка вимагала захисту вірменського населення від османських репресій та покарання «кривавого султана» Абдул-Хаміда II [Rotenhan – Saurma... 14 Juli 1895, 42]. З початком східної кризи 1890-х рр. збігалася поступова зміна пріоритетів Форін-офісу у політиці щодо Османської імперії. Погіршення відносин Лондона із султаном Абдул-Хамідом II, який був обурений окупацією «володаркою морів» Кіпру та Єгипту, а також потенційна загроза британським інтересам на Близькому Сході загалом і стосовно Чорноморських проток зокрема з боку російсько-французького союзу спонукали Велику Британію кардинально змінити свої підходи до «східного питання». Лондон вже не виявляв зацікавленості у збереженні Османської імперії, а навпаки, готував підґрунтя задля поділу спадщини «хворої людини Європи» між великими державами [Виноградов 2003, 113–115; Діт 1914, 109–124]. Нова східна криза була зручною нагодою для здійснення цих планів.

За таких зовнішньополітичних обставин султан Абдул-Хамід II, як він зауважив французькому послу, «потребував точки опору» проти британців, які, на його думку, «заохочували вірменський рух, щоб скористатись ним у своїх інтересах» [Rustem Pasha – Said Pasha... 21 Avril 1894, 106–107; Cambon – Casimir-Perier... 17 avril 1894, 137]. Як стверджував султан, він міг покласти лише на підтримку Росії та Франції. Тому Абдул-Хамід II у квітні 1894 р. запропонував Парижу та Петербургу спільно подбати про те, щоб Велика Британія не змогла під приводом забезпечення гарантії неповторення вірменських погромів ввести свій флот до Чорноморських проток, які не були достатньо захищені через, за твердженням султана, відсутність у нього достатніх коштів. Зважаючи на це, щоб звести до мінімуму можливість прориву британського флоту дарданелльськими фортами, Абдул-Хамід II пропонував паризькому та петербурзькому кабінетам

співпрацю у справі зміцнення цих фортифікаційних споруд. Росія за цими пропозиціями повинна була відмовитись на користь такої справи від сплати їй Портою залишку контрибуції, передбаченої угодою 1878 р., а Франція мала провести за ці кошти необхідні фортифікаційні роботи. Хоча цей проєкт в умовах розгортання східної кризи 1890-х рр. і не було реалізовано, однак він красномовно свідчив про зовнішньополітичні пріоритети його потенційних учасників [Cambon – Casimir-Perier... 17 avril 1894, 137–139].

Царський уряд був цілком задоволений проросійськими поглядами султана й тому вважав досить вигідним, щоб саме під його контролем ще тривалий період перебували протоки Босфор та Дарданелли [Киняпина 1994, 174–182]. Як передбачали в Петербурзі, доки Османська імперія буде послаблюватися внаслідок перманентної внутрішньої кризи, Росія, навпаки, настільки зміцниться, що буде згодом готовою до боротьби за османську спадщину. Царський уряд насамперед сподівався отримати «головний приз» на Сході – Чорноморські протоки [Хвостов 1929, 22]. Друга половина 1890-х рр. до того ж була незручним періодом для активізації близькосхідної політики царизму, оскільки його головні зовнішньополітичні зусилля були в цей час зосереджені на далеосхідній експансії [Восточный вопрос... 1978, 272].

Росія була занепокоєна посиленням вірменського національного руху в Західній Анатолії ще й з огляду на те, що побоювалась його поширення на вірменські території, які перебували під гнітом російського самодержавства. Характерно, що в Росії було категорично заборонено поширювати інформацію про переслідування вірменського населення султанським режимом [Montebello – Nanotaux... 15 décembre 1894, 506–507]. Царський уряд виступав проти надання автономії вірменам Османської імперії, оскільки це могло стати прикладом для вірмен у Росії [Hatzfeldt – Hohenlohe... 10 Juli 1895, 40–41].

Франція мала значні економічні інтереси в Османській імперії. Вона була одним з основних її кредиторів. Тому Париж, як і Петербург, виявляв зацікавленість у збереженні статус-кво на Сході [Хвостов 1931, 52]. Крім того, Франція, претендую-

чи на переважаючий вплив в османських провінціях Сирії та Палестині, побоювалась, що у випадку розпаду османської держави не зможе взяти під свій контроль ці території. Зважаючи на вищезгадані обставини, члени російсько-французького союзу у відповідь на вимоги британського уряду щодо розслідування подій у Сасуні та покарання винних прагнули, як влучно написав радянський історик 1930-х рр. А. Попов, «захистити від вірмен інтереси султана» [Попов 1934, 14; Grand Visier, Kamil Pasha... 29 August 1895, 351–355]. Париж та Петербург дали вказівки своїм представникам взяти участь у заходах британського кабінету щодо з'ясування обставин згаданої трагедії переважно задля того, щоб остаточно не втратити авторитету серед християнських народів Сходу [Cambon – Nanotaux... 13 décembre 1894, 482–483]. Крім того, за твердженням французького посла у Відні Лозе, паризький та петербурзький кабінети вдавали, що «Росія та Франція приєднувались (до зусиль Великої Британії. – Авт.) тому, що це був єдиний спосіб пом'якшити їх (тобто тиск на султана. – Авт.) й не дозволити діяти занадто сміливо» [Loze – Berthelot... 23 novembre 1895, 308]. Внаслідок такої позиції російської та французької дипломатії великі держави виявились неспроможними змусити султана Абдул-Хаміда II поліпшити становище вірменського населення. Зважаючи на це, британський прем'єр-міністр лорд р. Солсбері виступив 15 серпня 1895 р. у верхній палаті парламенту із сенсаційною промовою, де вперше публічно висловив сумнів у доцільності подальшого існування Османської імперії [Eulenberg – Hohenlohe... 18 August 1895, 32–33].

Повна безкарність султанського режиму дозволила йому здійснити восени 1895 р. ще масштабніші переслідування вірменського населення вже на всій території Османської імперії, жертвами якої були сотні тисяч вірмен [Cambon – Nanotaux... 25 septembre 1896, 753; Saurma – Hohenlohe... 26 Oktober 1895, 84–85]. Це спричинило значне загострення «східного питання» й знову привернуло увагу великих держав до проблеми Чорноморських проток.

Російські дипломати, як свідчить доповідь представника царського уряду в

Каїрі Преображенського, цілком усвідомлювали, що «султан за допомогою своєї поліції та п'ятнадцятитисячного війська, яке охороняло Ілдіз (султанський палац. – *Авт.*), був спроможний придушити будь-який внутрішній спротив. Впевнений у цьому, він навряд чи погодиться на добровільну зміну свого режиму, – писав цей російський дипломат, – продовження якого може щохвилини викликати повторення нещодавніх жахів» [Весьма доверительное... 1896, 93–94]. На думку згаданого дипломата, великі держави могли щось кардинально змінити лише за допомогою заходів примусового характеру, зокрема введення їхнього об'єднаного флоту до Проток [Весьма доверительное... 1896, 93–94]. Проте Микола II висловлював згоду на введення ескадри шести великих держав до Дарданелл лише за умови, якщо «Росія отримає матеріальний задаток у вигляді зайняття обох берегів Босфору на вході його до Чорного моря» [Cambon – Nanotaux... 25 septembre 1896, 754].

Прем'єр-міністр Великої Британії лорд р. Солсбері вважав, що силами лише Відня, Рима та Лондона, які схилились до таких дій у Протоках [Phillipson 1917, 164], надто ризиковано проводити операцію в Дарданеллах задля тиску на султана. Російсько-французький союз унеможлилював цю акцію, оскільки британські адмірали, як відомо з попереднього розділу зазначеної наукової праці, боялися, що їхній флот, зайшовши до Дарданелл, опиниться в пастці між росіянами, які атакуватимуть його з Чорного моря, та французькою ескадрою у Східному Середземномор'ї [Виноградов 2003, 111–113; Rotenhan – Hatzfeld... 19 September 1891, 68–71]. Британський уряд, який залежав від громадських настроїв й усвідомлював, що у разі невдачі операції у Чорноморських протоках йому загрожує відставка [Herbette – Berthelot... 26 décembre 1895, 375–376].

Форін-офіс розумів, що за умов російсько-французької співпраці у близькосхідних справах він буде неспроможний, як раніше, навіть завадити царському уряду оволодіти Протоками. Тому, вже не претендуючи на домінування у всьому Східному Середземномор'ї, Лондон прагнув принаймні гарантувати собі повний контроль над Єгиптом, щоб зміцнити своє володіння Суецьким каналом [Виноградов

2002, 181–182]. Адже, незважаючи на те що британські війська у 1882 р. окупували цю османську провінцію, як великі держави, так і султан розглядали це перебування британців у Єгипті як тимчасове й вимагали його повернення під владу Порту [История дипломатии 1963, 175–176; The egyptian question... 1996, 206–212].

Р. Солсбері вважав, що якщо він зможе узгодити російські та британські інтереси на теренах Османської імперії, то не лише забезпечить своїй країні цілковитий контроль над Єгиптом, а й викличе суперечності у російсько-французькому союзі, враховуючи амбіції Парижа стосовно єгипетських теренів [История дипломатии 1963, 338–339]. До того ж російсько-британська домовленість щодо обміну Чорноморських проток на Єгипет, на думку р. Солсбері та значної частини британської політичної еліти, повинна була стати першим кроком до врегулювання суперечностей двох держав у різних регіонах світу з перспективою налагодження між ними партнерських відносин [Виноградов 2003, 127–128].

Зважаючи на вищезгадані підходи, британський прем'єр-міністр лорд р. Солсбері спробував домовитись під час візиту Миколи II до Великої Британії у вересні 1896 р. про узгодження британських та російських інтересів на основі поділу Османської імперії. У разі порозуміння двох держав врегулювалися б найактуальніші аспекти їхніх взаємин, а саме проблема вірменського населення Османської імперії, питання Босфору і Дарданелл та статусу Єгипту. На думку європейської преси, зокрема бельгійської газети «Стандарт», «спільні дії Англії та Росії, якщо вони навіть обмежаться лише словесними погрозами, приведуть до бажаної мети (припинення переслідувань вірмен. – *Авт.*), оскільки інші держави, напевне, не залишаться позаду, якщо відбудеться згода між Лондоном та Петербургом» [Бюллетень Министерства... 72].

Однак протягом російсько-британських переговорів означилися суттєві розбіжності у підходах Лондона та Петербурга до близькосхідної політики, й особливо стосовно питання Чорноморських проток. Британський прем'єр-міністр р. Солсбері на зустрічі з Миколою II 27 вересня 1896 р. наголошував, що вважає доцільним від-

криття Босфору та Дарданелл для військових флотів усіх держав. Микола II, навпаки, наполягав на тому, що він повинен взяти під одноосібний контроль ці «ключі власного дому». Під час розмови керівників двох держав, яка відбулася 29 вересня, лорд Р. Солсбері пішов на значні поступки своєму візаві й дав згоду на захоплення Росією Проток, якщо вона визнає цілковитий контроль Великої Британії над Єгиптом. Микола II відмовився від цієї пропозиції, оскільки розумів, що такі дії зумовлять ліквідацію російсько-французького союзу [Киняпина 1994, 184; Русаков 2003, 59–60]. Царський уряд усвідомлював, що Париж був категорично проти підпорядкування росіянами Чорноморських проток та зміцнення британської влади над «країною фараонів». Таким чином, існування російсько-французького альянсу завадило зближенню Лондона та Петербурга вже у кінці 90-х рр. XIX ст. на ґрунті розмежування їхніх інтересів на Чорному та Середземному морях.

Варто зауважити, що Росія не лише тому відмовлялася від британських пропозицій про поділ Османської імперії, що змушена була рахуватися з французькими амбіціями стосовно єгипетських теренів. Петербург мав стосовно Єгипту дуже важливі власні інтереси. Вони були зумовлені насамперед далекосхідною експансією царизму [Обзор деятельности Министерства... 1881–1894, 21–30]. Як писав французький посол у Відні Лозе своєму міністру закордонних справ Г. Аното, «нейтралітет Суецького каналу необхідний Росії для того, щоб бути спроможною з'єднувати дві частини своєї імперії або принаймні полегшити оборону своїх далекосхідних територій, а статус Суецького каналу залежав від становища в Єгипті» [Loze – Nanotaux... 30 août 1896, 737].

Зважаючи на те, що для царського уряду виявилась недостатньою згода лондонського кабінету на захоплення Росією проток в обмін на визнання британського володіння Єгиптом, Форін-офіс неодноразово пропонував росіянам ще й окупувати вірменські вілаєти (провінції) Османської імперії [Восточный вопрос... 1978, 264–265]. Така ініціатива була озвучена на фоні звернень лідерів османських вірмен до Росії з проханням захистити їх від репресій султанської деспотії. Ці волання

про допомогу мали на меті як вплинути на російську громадську думку, так і спонукати до гуманності російського імператора. Характерною була реакція на це Миколи II, який у відповідь на звернення католикоса всіх вірмен врятувати їх від масового винищення «закликав своїх одновірців до спокою» [Berthelot – ambassadeurs de France à Sant-Petersbourg... 7 novembre 1895, 273].

Неприємною несподіванкою для Петербурга в період східної кризи 1890-х рр. було те, що, в той час як її суперники – Велика Британія та Німеччина – запропонували Росії на певних умовах підтримку її експансії до Чорноморських проток [Машевський 2010, 190–191], найближчий російський союзник Франція зробила все можливе, щоб Росія не отримала Босфору та Дарданелл.

Франція, як писав до Парижа її посол у Петербурзі Г. Монтебелло в кінці 1895 р., спостерігаючи за військовими приготуваннями Росії на Чорному морі, висловлювала значне занепокоєння можливістю одноосібних дій на Босфорі свого найближчого союзника [Montebello – Berthelot, 12 décembre 1895, 345] і, зокрема, прихильністю до цього російського посла у Константинополі А. Нелідова [Telegrams secret... 20 septembre 1895, 4]. Стурбованість паризького кабінету посилювало те, що російський міністр закордонних справ князь Лобанов-Ростовський у середині листопада 1895 р. сказав вищезгаданому французькому послу, що «російський флот у Чорному морі готовий вирушити за першим сигналом і за 36 годин бути на Босфорі» [Phillipson 1917, 164–165; Vauvineux – Berthelot... 16 novembre 1895, 291] з тридцятитисячним десантом, а також що після цього Росія зможе за кілька днів збільшити кількість свого війська в тому районі до ста тисяч. Щоправда, російський міністр запевнив цього французького дипломата, що до таких дій Росія буде вдаватися за умови, «якщо Англія, яку, вірогідно, підтримають Австрія та Італія, увійде до Проток і спровокує таким чином поділ Османської імперії» [Montebello – Berthelot... 6 décembre 1895, 331].

Франція була занепокоєна й стрімким російсько-османським зближенням. Паризький кабінет побоювався, що султан, розглядаючи царський уряд як свого головного захисника, погодиться на повернення до умов

Ункяр-Іскелесійського договору 1833 р., який давав російському флоту виняткове право на прохід Чорноморськими протоками. Адже це дозволило б Росії отримати значний вплив у Східному Середземномор'ї, що поставило б під загрозу французькі інтереси в Сирії, Палестині та Єгипті. Париж також був стурбований тим, що султан, на протидію тиску Лондона, погодиться на висадку російського десанту на Босфорі [Montebello – Berthelot... 28 décembre 1895, 377–378; Mouli – Cavaignac... 23 décembre 1895, 370].

Візит Миколи II до Парижа 6–8 жовтня 1896 р., куди він поїхав після переговорів у Лондоні, збігся із черговим загостренням проблеми Чорноморських проток [История дипломатии 1963, 341–342]. Царські дипломати та військові побоювалися, що Велика Британія, сконцентрувавши потужну ескадру неподалік Дарданелл, спробує ввести свої кораблі до проток і таким чином отримати вирішальний аргумент у розв'язанні східної кризи. Зважаючи на це, частина російських високопосадовців, і в першу чергу посол у Константинополі А. Нелідов та начальник російського Генерального штабу генерал М. Обручев, наполягали: задля забезпечення від такої загрози здійснити превентивні заходи, провівши операцію щодо оволодіння Босфором. На їхню думку, це стало б гарантією від захоплення британцями «ключа від російського дому» (Чорноморських проток) та ще й переходу внаслідок цього Абдул-Хаміда II до пробританської орієнтації або заміни його на більш лояльну до «володарки морів» особу [Депеша Нелидова... 21 сентября (3 октября) 1895, 5–11; Нелидов – Шишкин... 6 (18) сентября 1896, 55–64].

Підготовка до захоплення Босфору велась Росією ще від 1885 року, й тому в Північному Причорномор'ї були сконцентровані для цього значні ресурси [Айрапетов 2002, 158]. Однак частина російських впливових чиновників на чолі з міністром фінансів С. Вітте категорично заперечувала необхідність такої операції з огляду на російську військово-морську слабкість та непередбачувані наслідки, які вона буде мати [История дипломатии 1963, 343; Витте – Шишкин... 6 декабря (24 ноября) 1896, 67–68].

Багато в чому вирішальний вплив на можливість здійснення цієї російської

акції на протоках мала саме позиція Парижа. Автор проекту оволодіння Босфором А. Нелідов вважав однією з головних складових його успіху підтримку Франції. Він був переконаний, що британський флот не наважиться увійти до Дарданелл, навіть отримавши інформацію про рух російського десанту до Босфору, якщо буде знати про готовність французької середземноморської ескадри завдати удару з тилу по британських кораблях [Виноградов 2003, 127; Копия с секретного письма Нелидова... 1896, 8].

Зважаючи на ці події, вищезгаданий візит Миколи II до Парижа у жовтні 1895 р., який повинен був підкреслити російсько-французьку дружбу, хоча зовні виглядав як демонстрація палких почуттів двох народів та вірність одна одній союзних держав [Le Petit Parisien... 16 novembre 1896, 91–9 зв.], насправді виявив охолодження відносин та суперечності між їхніми урядами. Дізнавшись про схильність російського керівництва до проведення воєнної акції на Босфорі, французький міністр закордонних справ Г. Аното доклав усіх зусиль, щоб відмовити російського імператора від таких прагнень. Незважаючи на це, 17 листопада 1896 р. Микола II загалом підтримав ідею негайного захоплення Босфору. Франція, знаючи про ці плани, продовжила тиск на Петербург, щоб змусити його таки відмовитись від дій на Протоках. Зокрема, Париж запропонував покласти в основу конференції послів, яка повинна була зібратись у Константинополі, принцип збереження цілісності Османської імперії та відмову від сепаратних дій, на що, боячись викрити свої плани, змушений був погодитися царський уряд [Восточный вопрос... 1978, 271; Хвостов 1930, 117; Хвостов 1931, 53–54].

Міністр закордонних справ Франції Г. Аното у розмові з російським послом у Парижі бароном М. Моренгеймом у кінці листопада 1896 р. заявив, що «якщо вас (росіян. – Авт.) навіть впустять до Константинополя, то лише для того, щоб не дати звідти вийти, бо в той же день англійці з допомогою італійців збудують у Дарданеллах Гібралтар, який зачинить вам будь-який вихід» [Письмо царского посла в Париже барона Моренгейма... 1896, 200]. Цей французький дипломат наголосив на можливості «невідворотного роз-

ладу» між Парижем і Петербургом, якщо царський уряд наважиться на босфорську операцію. Очільник французького зовнішньополітичного відомства пояснював незгоду Франції на ці дії Росії побоюванням того, що Італія, користуючись загостренням кризи, може за підтримки Великої Британії захопити Сирію й таким чином завдати значної шкоди французьким інтересам. Крім того, Г. Аното зачитав барону Моренгейму статтю колишнього французького міністра Трар'є з газети «Матен» під назвою «Чому б і ні?», в якій йшлося про можливість переорієнтації французької політики в бік Великої Британії. У той же день ця стаття була надіслана російському послу чотирма анонімними адресатами [Письмо... 1896, 201].

Такий потужний тиск французької дипломатії, безумовно, вплинув на остаточне рішення царського уряду щодо босфорської операції. Це питання обговорювалось на Особливій нараді вищих дипломатичних та військових високопосадовців Російської імперії під головуванням Миколи II 23 листопада 1896 р., яка зрештою, враховуючи позицію Франції, вирішила утриматись від захоплення Босфору [Заключение Особого совещания... 23 ноября 1896, 119–122; Обсуждение записки Нелидова... 23 ноября 1896, 108–117].

Отже, суперечності між великими державами не дозволили їм вжити дієвих заходів з метою припинення насилля щодо вірмен у сер. 1890-х рр., а султан, зважаючи на зацікавленість у співпраці з ним як Франції та Росії, так і Німеччини, проігнорував вимоги європейських урядів, що, зокрема, пропонували на поч. 1897 р. врегулювати вірменське питання на міжнародній конференції [Константинов 2004, 537–538; Dirr 1914, 112–124]. Ця безкарність султанського режиму сприяла винищенню ним лише протягом 1894–1896 рр. близько 300 тис. вірмен Османської імперії [Саркисян 1972, 154].

Підводячи підсумок дослідження, можна зробити низку висновків та узагальнень. Члени російсько-французького союзу, будучи зацікавленими у збереженні статус-кво в Османській імперії, всіляко намагалися обмежити тиск Великої Британії на султана, щоб змусити його припинити репресії вірменського населення. Зокрема, Росія за підтримки Франції виступила категорично

проти британської пропозиції ввести задля цього об'єднану ескадру шести великих держав до Чорноморських проток.

Категоричне неприйняття Францією можливих дій Росії щодо проведення військово-морської акції на Босфорі чітко означило суперечності між Парижем та Петербургом. Адже паризький кабінет очікував цілковитої підтримки царського уряду у можливому французько-німецькому протистоянні й водночас не бажав за це посприяти своєму партнеру в його експансії до Чорноморських проток, оскільки це суперечило французьким інтересам в Османській імперії.

Можна зробити досить цікавий висновок, що якщо до поч. 1890-х рр. роль головного утримувача російської експансії до Проток належала запеклому супротивнику царського уряду на Сході Великій Британії, то криза 1894–1897 рр. виявила, що відтоді цю місію перебрав на себе союзник царизму – Французька Республіка. Цей французько-російський антагонізм давав можливість членам Троїстого союзу, насамперед Німеччині, використовувати проблему Проток для послаблення союзницького зв'язку між Парижем та Петербургом. Тому Берлін не висловлював застережень царському уряду щодо можливого захоплення ним Босфору та Дарданелл, а навпаки, готовий був дати, за певних умов, на це згоду.

Росія не погодилась на пропозицію Великої Британії про розв'язання «східного питання» на основі поділу Османської імперії, яка передбачала забезпечення британських інтересів у Єгипті та оволодіння царським урядом Босфором та Дарданеллами. Адже царський уряд був переконаний, що це матиме своїм наслідком руйнування російсько-французького союзу.

Отже, окреслювався дипломатичний парадокс. Лондон, зважаючи на російсько-французьку співпрацю, усвідомлював, що він втрачав переважаючий вплив у Східному Середземномор'ї й не міг вже, як раніше, гарантувати захист Чорноморських проток від російської агресії, а також зустрічав все більше перешкод своїй політиці щодо Єгипту. Саме це зумовило прагнення британських політиків домовитися про розмежування інтересів на Близькому Сході з Петербургом, який, побоюючись ускладнень у відносинах із Парижем, не прийняв

цієї пропозиції. Таким чином, Франція, яка в 90-х рр. XIX ст. стрімко повертала вплив у міжнародній політиці (в тому числі завдяки союзу з Росією), опосередковано завадила можливості вищезгаданої російсько-британської домовленості.

Несподіваним поворотом близькосхідної політики було те, що Париж, уклавши союз із Петербургом, сподівався на посилення за допомогою царського уряду своїх позицій у Єгипті й обмеження там британського впливу. Але наслідок цього був зовсім протилежний. Адже Форін-

офіс дійшов висновку, що після зближення Франції та Росії Велика Британія вже не зможе одночасно стримувати російську експансію до Проток і контролювати Єгипет. Тому «володарка морів», вважаючи контроль над Суецьким каналом більш цінним надбанням, доклала зусиль щодо посилення свого впливу у «країні пірамід» й тому висловлювала готовність обміняти російську згоду на остаточний перехід Єгипту під британську корону на контроль царського уряду над Чорноморськими протоками.

ЛІТЕРАТУРА

Айрапетов О.Р. На Восточном направлении. Судьба Босфорской экспедиции в правление императора Николая II // **Последняя война императорской России**. Москва, 2002.

Арутюнян Г.М. Англия и армянский вопрос в середине XIX в. // **Новая и новейшая история**, 1959, № 6.

Бюллетень Министерства иностранных дел. № 7385 // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 568. Оп. 1. Д. 159.

Весьма доверительное донесение колл. сов. Преображенского. Каир, 2/14 октября 1896 // **ГАРФ**. Ф. 568. Оп. 1. Д. 159.

Виноградов В.Н. Черноморские проливы, конец XIX в. // **В «пороховом погребі Європы»**. 1878–1914 гг. Москва, 2003.

Виноградов К.Б., Науменков О.Л. Маркиз Солсбери: последний архитектор Pax Britannica // **Монархи, министры, дипломаты**. Москва, 2002.

Витте – Шишкин. Санкт-Петербург, 6 декабря (24 ноября) 1896 г. // **Красный архив**, 1931. Т. 4–5.

Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX века. Москва, 1978.

Депеша Нелидова. Буюкдере, 21 сентября (3 октября) 1895 // **ГАРФ**. Ф. 568. Оп. 1. Д. 158.

Заключение Особого совещания, состоявшегося 23 ноября 1896 // **ГАРФ**. Ф. 568. Оп. 1. Д. 159.

Записка А.И. Нелидова. 18 (30) ноября 1896 г. // **Красный архив**, 1931. Т. 4–5.

История дипломатии. Москва, 1963. Т. II.

Киняпина Н.С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX в. Москва, 1994.

Константинов В.Ю. Східна криза 1894–97 // **Українська дипломатична енциклопедія**. Київ, 2004. Т. II.

Копия с секретного письма Нелидова. С.-Петербург, 6 (18 сентября) 1896 // **ГАРФ**. Ф. 568. Оп. 1. Д. 159.

Машевський О.П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.). Київ, 2010.

Нелидов – Шишкин. Буюкдере 6 (18) сентября 1896 г. // **Красный архив**, Т. 4–5. 1931.

Обзор деятельности Министерства иностранных дел за время с 1 марта 1881 г. по 20 апреля 1894 г., составленный Ламздорфом // **ГАРФ**. Ф. 568. Оп. 1. Д. 57.

Обсуждение записки Нелидова Особым совещанием в субботу 23 ноября 1896 г. Царское село // **ГАРФ**. Ф. 568. Оп. 1. Д. 159.

Письмо царского посла в Париже барона Моренгейма управляющему министерством ин. дел Н.П. Шишкину 1896 // **Красный архив**, 1932. Т. 3.

Попов А. От Босфора к Тихому океану // **Историк-марксист**, 1934, № 3.

Русаков К.А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1870–1920 гг. Дисс... канд. ист. наук. Луганск, 2003.

Рыбаченок И.С. Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в. Москва, 1993.

Саркисян Е.К. **Политика османского правительства в западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX в.** Ереван, 1972.

Скальковский К. **Внешняя политика России и положение иностранных держав.** Санкт-Петербург, 1901.

Турецкий декрет об оттоманском долге, изданный 20 декабря 1881 г. (28 муххарема 1299 г.) // Ключников Ю.В., Сабанин А. **Международная политика нового и новейшего времени в договорах, нотах и декларациях.** Москва, 1925. Ч. I. № 6 прил.

Хвостов В. Ближневосточный кризис // **Историк-марксист**, 1929. Т. 13.

Хвостов В. Проблема захвата Босфора в 90-х гг. XIX века // **Историк-марксист**, 1930, № 20.

Хвостов В. Проект захвата Босфора в 1896 г. // **Историк-марксист**, 1931. Т. 4–5.

Шмелева О.И. **Политика Великобритании на Балканах в конце XIX века (1874–1897).** Дисс... канд. ист. наук. Рязань, 2004.

Berthelot – ambassadeurs de France à Saint-Petersbourg. Paris, 7 novembre 1895 // **Documents diplomatiques français (1871–1914)** (далі – D.D.F.). Paris, 1929–1954. Série 1. T. XII. № 188.

Berthelot – Vauvineux. Paris, 12 novembre 1895 // **D.D.F.** Série 1. T. XII. № 193.

Cambon – Casimir-Perier. Péra, 20 février 1894 // **D.D.F.** Série 1. T. XI. № 50.

Cambon – Casimir-Perier. Péra, 17 avril 1894 // **D.D.F.** Série 1. T. XI. № 93.

Cambon – Hanotaux. Péra, 13 décembre 1894 // **D.D.F.** Série 1. T. XI. № 312.

Cambon – Hanotaux. Thérapia, 25 septembre 1896 // **D.D.F.** Série 1. T. XII. № 457.

Cambon – Hanotaux. Thérapia, 25 septembre 1896 // **D.D.F.** Série 1. T. XII. № 457. Note 1.

Dirr A. Die armenische Frage // **Die BAKANfrage.** München – Leipzig, 1914.

Eulenberg – Hohenlohe. Wien, den 18 August 1895 // **Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914.** (далі – G.P.). Berlin, 1922–1927. Bd.10. № 2391.

Flourens E. **Alexandre III. Sa vie, son oeuvre.** Paris, 1894.

Golicz R. The Russians shall not have Constantinople // **History today**, 2003 (September). Vol. 53. Issue 9.

Grand Visier, Kamil Pasha – His Imperial Majesty. 29th August 1895 // **Ottoman archives. Yildiz collection. The Armenian question.** Istanbul, 1989. Vol. 2.

Hatzfeldt – Hohenlohe. London, den 10 Juli 1895 // **G.P.** Bd. 10. № 2396.

Herbette – Berthelot. Berlin, 26 décembre 1895 // **D.D.F.** Série 1. T. XII. № 251.

Hogehuis-Seliverstoff A. **Une alliance franco-russe.** Paris – Bruxelles, 1997.

Le Petit Parisien. Samedi 16 (28) novembre 1896 // **ГАРФ.** Ф. 568. Оп. 1. Д. 159.

Loze – Berthelot. Vienne, 23 novembre 1895 // **D.D.F.** Série 1. T. XII. № 213.

Loze – Hanotaux. Vienne, 30 août 1896 // **D.D.F.** Série 1. T. XII. № 448.

Montebello – Berthelot. Saint-Petersbourg, 12 décembre 1895 // **D.D.F.** Série 1. T. XII. № 235.

Montebello – Berthelot. Saint-Petersbourg, 28 décembre 1895 // **D.D.F.** Série 1. T. XII. № 252.

Montebello – Berthelot. Saint-Petersbourg, 6 décembre 1895 // **D.D.F.** Série 1. T. XII. № 225.

Montebello – Hanotaux. Saint-Petersbourg, 15 décembre 1894 // **D.D.F.** Série 1. T. XI. № 314.

Mouli – Cavaignac. Saint-Petersbourg, 23 décembre 1895 // **D.D.F.** Série 1. T. XII. № 247.

Phillipson C., Buxton N. **The question of Bosphorus and Dardanelles.** London, 1917.

Pinon R. **L'Europe et l'Empire Ottoman.** Paris, 1908.

Rotenhan – Hatzfeld. Berlin, den 19 September 1891 // **G.P.** Bd. 9. № 2113.

Rotenhan – Saurma. Berlin, den 14 Juli 1895 // **G.P.** Bd.10. № 2398.

Rustem Pasha, Ambassadeur Ottoman à Londres – Saïd Pasha, Ministre des Affaires Etrangères Ottoman. Londres, le 21 Avril 1894 // **Documents diplomatiques Ottomans. Affaires arméniennes /** Ed. par B.N. Simsir. Ankara, 1989. Vol. II.

Saurma – Hohenlohe. Thérapia, den 4 Oktober 1895 // **G.P.** Bd. № 2425.

Saurma – Hohenlohe. Thérapia, den 26 Oktober 1895 // **G.P.** Bd.10. № 2444.

Telegrame secret de le Price Lobanow-Rostovsky. Paris, 20 septembre (2 octobre) 1895 // **ГАРФ.** Ф. 568. Оп. 1. Д. 158.

The egyptian question, 1876–1885 // **The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814–1914.** New York, 1996.

Vauvineux – Berthelot. Saint-Petersbourg, 16 novembre 1895 // **D.D.F.** T. XII. № 203.